

המחבר עודנו מחזיק בהשערתו הראשונה, שנתבאהה לעיל לכל נימוקיה. ואשר לאות הראשונה יתכן כי יש לקראה לא "ב" אלא "פ", והוא השתלוותו של ציון סינאי שליבוביץ' רואה בו אותן ("פ"⁴).

תעודה זו היא כתובה לכיש — 70 והיא בת זמנו של חרס גור בקרוב. מ"מ יש לראות בתיבה החorthה על פנוי הפגון שם חיתו⁵). וכבר נודע כיום שהחיתות באו לארץ עם גל הכבושים החיקוסיטים שהציב את כל קידמת אסיה במאות הי"ח — הי"ז לפסה"נ.

(4) ראה II J. Leibovitch, *op. cit.*, pl. III (following p. 59), No. XXII

(5) מר סטארקי מסר ע"ד סברתו הנ"ל של המחבר לאחר כתבי העיתונים שבר בתרוכת בלונדון, ועיי' כך נתגללה הידיעה בקצת סיורים לעיתון *The Palestine Post* מיום 28.7.27 (עמ' 2).

הספקת המים בירושלים בימי קדם *

מאט אינן מ. הקר

ב) הברכה העליזונה.

בכמה מקומות במקרא נזכرت "ברכה העליזונה"¹), שכבר הייתה במציאות בכל המאוחר בזמנו של אחז ומסתבר שיש לשיבכה בראשית ימי המלוכה. גם אילמלא העידו המקראות על מציאותה, על כרחנו היינו מסיקים זאת מן השם "ברכה תחתונה", הנזכר על הברכה אשר בנה חזקה בשנת 707 לפסה"ג במווצא הנקבה²). כמעט הכל מוזהים את "ברכה העליזונה" עם מקווה המים הסמור לשער יפו, שהיהודים קוראים אותו בשם "ברכת חזקה" והערבים — "ברפת חמאמ אל-בטרך". ברם הנחה זו אין לה על מה שתסתמוך. בדרך כלל יש לנווג והירות יתרה בקביעת תאריך זמנם של מקוואות המים הפתוחים העומדים עדין במבנה. בדיקה מדוקדמת יותר מעלה על פי הרוב, שהבנייה, הקימיות עדין בימינו, נבנו בתקופה מאוחרת יותר, ואילו הברכות והבורות הקדומות נתכוו בשפק עפר או חרבו, ומחמת כן בטל השימוש בהם בשכבר הימים.

(*) ראה ידיעות ד', ד', עיי' 95 — 98.

(1) מלכ"ב ייח, יייז; ישע' ז', ג'; ליהו, ב'.

(2) ישע' כ"ב, ט'.

מלבד שיקול דעת כלבי זה הרי קדמotaה של "ברכת חזקה" מופרכת מעיקרה משום שכל קיומו של מקווה מים זה תלוי ב"ברכת ממילאה". שמננה הוא ניוזן בעזורה תעלה שארכה 750 מטר. כשהיא עצמה אין "ברכת חזקה" עשויה לאוצר כמות גשמי רואיות לשמן בשל קרבתה היתרה לפרש המים. ולא עוד אלא שפועל מים מסוים כל כך, הרחוק במידה כזו מתחום העיר העתיקה לא יתואר כלכלי בתחום המלכיתם. ונראים הדברים, שמקווה מים זה – נבנה בתקופה ההיליניסטית-הרכומאית, כשהובאה לאי' מן המערב התכנינה המשוכלה של מפעלי מים, ובעזרתה הוקמו גם בארץ בכלל ובירושלים בפרט מפעלים חדשניים ורבי ערך. וסמכים לדבר, שהרי בשעת הרחבות העיר – שבוצעה, נראה, בידי החשמונאים – נכללה בתוך "החומה השניה" גם סביבת "ברכת חזקה", שהיתה עד אז מחוץ לתחום הכרך.

דומה שעליינו לחשוף את "ברכת העליונה" במקום אחר. ויש לשים לב לעובדה, שבכל הפסוקים המובאים לעיל לא הברכה עצמה משמשת לקביעת המקום שבו מדובר, אלא "תעלת הברכה העליונה". מהAKEROT, שבhem נזכרת המלה "תעלה"⁽³⁾ מתברר ששמעוותה דבר הבא מלמעלה", ובכן אמת מים, ועל פי הרוב בערוץ פתוח. לפיכך יש להניח ש"ברכת העליונה" עצמה הייתה נמוכה מהתעלה שמננה באו לה מימה. הפסוק בישע' ז, ג, המספר שהנביא שם פניו אל "קצה תעלת הברכה העליונה אל מסלת שדה כובס" על מנת לפגוש שם במלך איזו אינו ניתן אחיווה כל שהיא לקביעת מקומה של התעללה. הרבה יותר מאלו פנים הם שני מקרים אחרים. המתאיםים וזה כמעט מלה במללה. לפיהם דורש רבשה, שר צבא שנחריב, משליחי חזקה להסגיר בידו את העיר הנצורה: "ויעמד בתעלת הברכה העליונה במסלת שדה כובס". בתקופת היספור יש לשער שעמד רבשה במקום גבורה מחוץ לעיר, אבל בקרבת החומה. מרבעת צדדיה של החומה ראיו לבוא בחשבון רק צד צפון, שכן משאר הצדדים הרוי מפרידים גיגיות רחבים ועומקים בין רון רוכסי הגבעות שמוללה. מלבד זאת נהגו כל המתקיפים מازן ומעולם לעלות על ירושלים מצד צפון, באשר רצו להפיק יתרון ותועלת מגובה המקום. אכן יש להתחשב רק בשתי נקודות (וב坦אי שננסכים כי החומה הראשונה המתווארת בספריו יוסף הכהן נבנתה במקום חומת הצפון בימי המלכים⁽⁴⁾): במושח – הגבעה שעלייה נבנתה לאחר זמן Baris (בירתא) ומצוות אנטוניה, או – ודבר זה מתקבֵל על הדעת יותר – במערב – היא שנודע Ach"כ בפי הנוצרים בשם

(3) מלבד המקרים הנזכרים ראה גם: מלכ"א י"ח, ל"ב ואילך; מלכ"ב כ, כ' ; חזק' ל"א, ד' ; איוב ל"ח, כ"ה.

(4) מלוחמות היהודים ה', ד', ב'.

גָּלְגָתָה. בֵּין שְׁתֵּי אֱלֹהִים לְבֵין הַחֻמָּה הַצְפֹּנִית נִמְצָאוּ לֶפֶנִים עַמְקִים צְדָדיִם שְׁשַׁפְעוּ מִמּוּרָב לְמִזְרָח, וּרְקָלָאָר זָמָן נִסְתְּחַפּוּ וּנִתְמַלְאוּ עַמְקִים אֱלֹהִים לְגִמְרָרִי, אֲבָל מִצְיאוֹתָם בִּימֵי קָדָם נִקְבַּעַת בּוֹזּוֹדוֹת בְּעִזּוֹת חַפְרוֹת וּבְדִיקּוֹת. לְגִבְעִי עַנְינָנוּ כָּאן אִין עַרְךָ לְשָׁאָלָה, אִיוֹ מִשְׁתֵּי הַנְּקוֹדוֹת הַאמְרוֹת הָוָא מִקּוֹם הַמְעָשָׂה הַנְּגָרָה⁵, שְׁכָן בְּשִׁיפּוֹלִי שְׁתֵּיהַן מִצּוּיִם עַמְקִים: בְּמִזְרָבָה שְׁלָל גְּבֻעָת אַנְטּוֹנִיהַ נִמְצָא „גִּיא הַתְּרָף“⁶, וּבְדָרוֹמָה שְׁלָל גְּבֻעָת הַגָּלְגָתָה עַנְפָּל צְדָדיִם הַמִּשְׁתָּעָפָּע מִן הַגִּיא הַנְּגָרָה⁷, שְׁנַחְמָלָא וּנְתִישָׁר לְאַחֲר זָמָן. בָּאַחֲרַד הַעֲמֵקִים הָאֱלֹהִים נִמְצָא אַוְתָּה הַתְּעִלָּה⁸ שְׁמִיוּעַתְּהָ לְקָלוֹת אֶת זְרִמי מֵהַגְּשִׁים מִן הַרְמָה וּלְהַבְּלִילָם לְנִקְדָּה מִסּוּמָת שְׁלָמָתָה. וּנְקוֹדָה זוּ הַיְתָה יָכוֹלָה לְהִיּוֹת רָק בּוֹמָם אֶחָד וַיְיחִיד, הַיְינָו: בְּצָומָת שְׁנִי הַעֲמֵקִים, הַנִּמְצָאת צְפָנָה לְבָאָב אֶ-סְּלָלָה וּמִחְכָּמָה (בְּנִין הַמוּעָצָה הַמְשֻׁלָּמִית הַעֲלֵיּוֹנָה). בּוֹמָם זֶה סְוִתָּה חֻמָּת הַצְפּוֹן הַרְאָשׁוֹנָה מִהַכְיוֹן מִזְוֹרָח-מִעַרְבָּן וּמִפְוָנָה צְפָנָה, מִשּׁוּם שְׁשַׁתְּחָה הַר הַבִּתָּה בּוֹלֶט וַיּוֹצָא צְפָנָה יוֹתֵר מִשּׁתָּחָה הָעִיר הַמּוּרָבִית. וּמִכְיוֹן שְׁחוּמָת הָעִיר סְתִמָּה לְגִמְרָרִית גִּיא הַתְּרָף⁹ עַל כְּרָחָנוּ נָאָמָר, שְׁמֵי הַגְּשִׁים נִעְצְרוּ וּנְעַרְמּוּ בּוֹמָם זֶה, וּמְאַיִן מִזְמָרָה נִתְרַכְּזוּ בָּאָגָן מִקוֹּוה אֶחָד, הַלָּא הוּא „הַבָּרָכָה הַעֲלֵיּוֹנָה“. „הַתְּעִלָּה“ (אֶחָת אוֹ כָּמה תְּעִלוֹת) הַיְתָה מִכּוֹנָת אֶת זְרִמי המים בְּמִדרְוָן הַהָר אֶל הַבָּרָכָה הַנִּזְכָּרָת. מִקְבִּילָה לְבָרָכָה זוּ בְּדִיקָה הַיְתָה „הַבָּרָכָה הַיְשָׁנָה“¹⁰ בְּקַצָּה גִּיא הַתְּרָף, שֶׁגָּם הִיא נִזְכָּרָה בַּעֲקָב הַחָסָם הַגִּיא עַי¹¹ חֻמָּת הָעִיר שְׁעַרְבָּה בּוּ בּוֹמָם זֶה. הַמָּקוֹם שֶׁאָנָי מִצִּיעַ לְקַבּוּעַ בּוּ אֶת „הַבָּרָכָה הַעֲלֵיּוֹנָה“ הִיה נָוח מָאָר מִפְאַת קָרְבָּתוֹ אֶל תְּחֻום הַמִּקְדָּשׁ וְאוֹרְמוֹן הַמֶּלֶךְ, שְׁנִינָהָם הִיוּ צְרִיכִים לְכָמְדּוֹת מִים רַבּוֹת וּצְרִיכִים הַօסְפָּקוּ מִמּוּקָּר קָרוּב — לְפִי הַשְׁעָרִתי. וְאֶפְ-עַלְ-פִּי שְׁהַבָּרָכָה נִמְצָאת מְחוֹזָץ לְחֻמָּה, הַרְיָ אָפְשָׁר הִיא לְהַגֵּן עַלְיהָ בְּנֶקֶל מְשִׁנִּי צְדָדים מִפְנִי הַתְּקִפָּת אָוֹב; וַיְתַכֵּן שָׁאַת הַחֻמּוֹת הַכְּפִילּוֹת הַנוֹּזְרוֹת בַּתְּקוֹפַת הַמְלָכִים

(5) שם זה אָנָי מִצִּיעַ לְתַرְגּוּמוֹ של "עַמְּוֹדָה עַמְּקָעָה עַמְּקָעָה", של יְוֹסֵף הַכֹּהֵן, כִּידּוֹעַ מְלִים אֶלָּה הָן סְתוּמוֹת מַאֲדָה, וְלֹא פְּחוֹת סְתוּם הָוָא הַתְּרָף גִּיא עוֹשֵׂי הַגְּבִינָה". סְמוֹךְ אָנָי עַל תְּסִוּס סְנָהָר ג'/ד' (בְּדוֹמָה לֹזה: יְרוּשָׁלָמִי סְנָהָר), י"ט, ע"ב: בְּבָלִי שְׁבוּעָות ט"ז, ע"א): "שְׁנִי בְּצָעִין הַיּוּ בְּיְרוּשָׁלָם, הַתְּחִתּוֹנָה וּהַעֲלֵיּוֹנָה... הַעֲלֵיּוֹנָה לְמַה הַכְּנִיסָה? מִפְנִי שְׁתָרָפָה שְׁלָל יְרוּשָׁלָם הַיּוּה וְנוֹחָה לְהַכְּבָשׁ מִשְׁמָה". הַפְּטוּרָה הַאֲחִרּוֹן רָמוֹן עַל עַמְּדָתָה הַעֲמֹוקָה שְׁלָל הַחֻמָּה הַצְפּוֹנִית הַרְאָשׁוֹנָה שְׁלָל הַיּוּה נָוחָה כָּל לְהַגְּנָת הָעִיר, בּוֹמָם שְׁחַצְתָּה אֶת גִּיא הַתְּרָף. הַחֻמָּה הַצְפּוֹנִית הַשְׁנִיה שְׁכָלָה בּוֹמָם הַעִיר אֶת הַבָּצָע הַעֲלֵיּוֹנָה (אֵם מְזָהִים אָוֹתָה עַם הַחֻמָּה הַצְפּוֹנִית שְׁלָל הָעִיר עַתְּקָה בְּזָמָן הַזָּהָב) עַמְּדָתָה הַיּוּה רְצִיוֹת הַרְבָּה יְוּתָר מִבְּחַנָּה אַסְטְּרַטְּגִּיָּתִית.

(6) יְשֻׁעָה כִּיבָּ, י"א; בְּנָחְמָה ג'/ט"ז — "בָּרָכָת הַשְׁלָחָה".

המאוחרת⁷) (בימי חזקיה) הקיפה את הברכה גם מצפון, עד כי הייתה מוגנת מכל הצדדים, בדומה למקווה בין החומותים שבדרומם.⁸

באוטו קו, שלפי תיאורו של יוסף הכהן חצתה בו החומה הצפונית את גיא התורף, מצאו קונדר וורן⁹ קשתות מספר שאט כיוון מהלך זיהו עם קו החומה הצפונית. במרקח-מה ממערב למקום זה נמצאה בשנת 1931 בשעת תיקון מפולת בתעלת העיר – קשת דומה להנ"ל¹⁰. חפירה עמוקה שנערכה על ידי מחקת העתיקות של ממשת ארץ ישראל גילתה שאומנת (pillar) אחת של קשת זו עומדת על החומה, שבעיה 14 מטר והוא נמשכת בכיוון מערב – מזרחה. הקשתות והאומנות עצמן מאחרותה הן, והሚיטון מיחסן לתקופה הערבית הקדומה, ואת חלק האומנת התחתון לתקופה הביזנטית. בלי ספק תמכו הקשתות בגשר שעליו עבר הרחוב הראשי, שהוביל מהשער המערבי אל בית המקדש מעל לגיא התורף. יש להניח שגשר זה חרב כמו פעמים ותוקן מדי פעם מחדש במפלס גובה יותר, ככל אשר התמלה הגיא שפך עיימ. מבלי קיבל או לדוחות את הנחתו הנ"ל של וורן, סובר המיליטון שהחומה העבה מאוד, שימושה אך יסוד ממושך בלבד לאומנות הגשר. אבל יסוד מבריח כזה לא היה בו כל צורך ועכיו חייב בזבוזו עצום של חדרים. ולפיכך נראה יותר שוחמה זו היא שריד של חומרה העתיקה, בחלקה אולי בבניה מחדש, ואפשר לראות בה הוכחה להנחתו של וורן. צפונה לה יש לפע"ד לקבוע את מקומה של הברכה העליונה. דומה שגם נהרסה יחד עם החומה בזמן יותר מאוחר, וכנראה לא נבנתה מחדש, כי קרקע העמק הילך הלאו והתנשא והשטה שמצעו לחומה הראשונה היה נבנה והולך ככל אשר פיטה העיר צפונה.

אולם נראים הדברים, כי גם לאחר שנגרה החומה הוסיפה שאריתה שבתווך שפך העים לעצור את מי הגשמי. ופעולה זו מתמידה ונמשכת עד היום הזה. בדרך זו אפשר לאobar בפשטות הופעה סתומה, שהביאה במובכה גם כמה מאנשי מדע: "המעין" הנמצא בתחום חמאם-א-שפאא[¹¹] מקווה (בית-מרחץ) הבריאות[¹²], הנחשב מאז מקום רפואי, ולכך השיבות מסוימת בהשכחות

7) דבח"ב ל"ב, ח'; אולי ישקשר עם בניית החומה הצלולה גם את עניין סתיימת המ unintות הנזכרת בשני הפסוקים לפני מה זה?

8) ישעי' כ"ב, י"א.

Warren and Conder, *The Survey of Western Palestine*: (9)
Jerusalem, pp. 195-201.

Hamilton, *Street Levels in the Tyropoean Valley*, Q.D.A.P II, (10)
pp. 30-40.

עוממיות עד היום הזה. לאmittio של דבר "מעין" זה הריחו ברכה עמוקה שקרעיתה נמצאת כ-20 מטר מתחת לפני האדמה ביום, ככלומר במפלס הקרקע שבאפיק גיא התורף לפניהם. ומתייה הדבר שכרכה, המסתפקת את כל צרכיו של המרץ הנוצר, אין נראים בה שום סימנים לזרמי מים הנוקווים מעל פניו השטח העליון; דבר זה הוא שודד את השקפה המוטעית הנ"ל, כי נמצא כאן מעין. לאmittio של דבר מימה הם בחלקם מי הגשימים, הנערצים — כאמור — על ידי שרידי החומה במעבה האדמה, ובחלקם אינם אלא מי שופכים המלחלים וחודרים דרך קירות ביבים בלתי אטומים שבעיר העתיקה; שופכים אלה הם שימושיים על מימי המאמ-א-שייפא את ריחם ואת צבעם האפניים. ברכה זו היא לדעתנו שרידה האחרון של הברכה העליונה.

אחריו שיטתי את מאמרי מצאיי בספרם החשוב של ויינשטיין את אבל על ירושלים (1) העරת המשארת את הנחתה. הנושא הנוצרי טיאודורי⁽²⁾ מזכיר ברכה קרובה למקום של המאמ-א-שייפא. המחברים משעריהם כי היא הברכה אשר אותה מונה בין ברכות העיר הגיאוגרפ' הערבי מוקדי⁽³⁾ בשם ברקחת' אויאד ואשר נקרהה כן על שם אחד מקדוביו של מוחמד שהשתתק בכבוש ירושלים ע"י עומר. המפה (ע' 384) הרשומה בספר לפि תאורו של מוקדי מציינת את הברכה הנ"ל בדיק במקום שהנחהו בשביל הברכה העליונה. נראה איפוא, כי במקרה העשירית הייתה הברכה עוד קיימת — אולי בהקע מצומצם — ורק בתקופה יותר מאוחרת נתמלהה כמעט, בעפר.

(סוף יבואה)

Vincent et Abel, *Jérusalem* III p. 194. (11)

Theodorici libell. p. 35. (12)

Muqadassy, ed. de Goeje p. 167. (13)

מימי שלטון רומי בארץ^{*}

מאט שמואל קרויים

הספרים שנתחברו על שלטונו רומי בא"י כרגיל לא ירჩיבו את מבטם מהלאה למלחמה בר כוכבא; כן עשו יוסף דירינגבורג ואמיל שירד בספריהם,

*) הרצאה שנקרהה באוניברסיטה העברית בירושלים ביום י"ז ניסן תהרץ"ו.